

2 тақырып. Қылмыстық заңның жалпы сипаттамасы.

Дәрістің мақсаты: Қылмыстық заңның түсінігі мен құрылымын сипаттау. Қылмыстық заңның кеңістікте және уақытта қолданылу ерекшеліктерін мазмұндау.

Дәрістің сұрақтары:

1. Қылмыстық заңның түсінігі
2. Қылмыстық заңның құрылымы
3. Қылмыстық заңның кеңістікте қолданылуы
4. Қылмыстық заңның белгілі уақытта қолданылуы
5. Қылмыстық заңды түсіндіру

1. Қылмыстық заңның түсінігі.

Жалпы заң дегеніміз құқықтық нормалардан құралған және заң шығарушы орган қабылдаған нормативті акт. Ал қылмыстық құқық нормаларынан құралған нормативті актілердің жүйесі қылмыстық заң деп аталады. Яғни, қылмыстық құқықтың маңызды көрінісі және қылмыстық құқықтың бірден бір қайнар көзі болып қылмыстық заң табылады. Қылмыстық заң - қылмыстық жауаптылықтың негізі мен принциптерін бекітетін, қоғамға қауіпті әрекеттердің қайсысы қылмыстық құқық бұзушылық болып табылатындығын және оларды жасағаны үшін қандай жазалар қарастырылатынын анықтайтын, сонымен бірге қандай жағдайларда қылмыстық жауаптылықтан немесе жазадан босату мүмкін екендігін белгілейтін заңдық нормалардан құралған мемлекеттік биліктің өкілетті органы қабылдаған нормативті акт. Қазақстан Республикасы Конституциясының 61-бабының 1-тармағына сәйкес заң шығару, оның ішінде қылмыстық заң шығару бастамасы құқығы Қазақстан Республикасы Парламентінің депутаттарына, Республика Үкіметіне беріледі және тек ғана Мәжілісте жүзеге асырылады. Осы ережені басшылыққа алып ҚР Парламенті 2014 жылдың 4-шілдесінде Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексін қабылдап, ол 2015 жылдың 1 қаңтарында заңды күшіне енді.

Осы қабылданған Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексінің 1-бабының 1-бөлігінде, Қазақстан Республикасының Қылмыстық заңдары тек қана осы Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексінен тұрады. Қылмыстық жауаптылықты көздейтін өзге заңдар оларды осы Кодекске енгізгеннен кейін ғана қолданылуы тиіс деп айтылған. Яғни, Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі барлық қылмыстық заңдардың жиынтығы болып табылады.

Қылмыстық заңға мына белгілер тән:

Қылмыстық заң (ҚР Конституциясымен реттелген тәртіп бойынша) мемлекеттік биліктің жоғары органдарымен қабылданады (заңды қабылдау процедурасы).

Қылмыстық заңның жоғары заңдық күші бар. Яғни, а) бірде бір органның бұл заңды өзгертуге немесе жоюға құқығы жоқ; б) барлық өзге нормативтік актілер заңға қайшы келмеуі тиіс; в) өзге нормативтік актілерге қайшы келген жағдайда қылмыстық заң артықшылықты иемденеді.

Қылмыстық заңның келесі белгісі – оның нормативтілігі. Қылмыстық заң өзінің қолданылу мерзімі ішінде адамдардың жалпыға міндетті мінез құлқын, тәртібін реттейді.

Өзге заңдардан ерекшелігі қылмыстық заң тек қана қылмыстық құқық саласына жатады және қылмыстық құқықтың бірден бір жалғыз қайнар көзі болып табылады. Қылмыстық құқық теориясында осы құқық саласының қайнар көзін екіге бөледі: формальды және материалды. Қылмыстық құқықтың формальды және жалғыз қайнар көзі болып қылмыстық заң табылса, материалдық қайнар көздеріне мемлекеттік билікті, ҚР Конституциясын, жалпыға белгілі халықаралық құқықтың нормалары мен принциптерін жатқызады.

Қылмыстық заң жазамен қорқыту арқылы белгілі бір қылмыстық әрекетті (әрекетсіздікті) жасауға тиым салады. Сонымен бірге, ол тиісті органдар мен лауазымды адамдарға жасалған әрекетте қылмыстық құқық бұзушылық құрамының белгілері бар болған жағдайда кінәлілерді қылмыстық жауаптылыққа тарту қажеттігін немесе, керісінше, оларды қылмыстық жауаптылықтан босатуға, заңды негіздер болған жағдайда, оларды

қылмыстық жауаптылықтан немесе жазадан босату туралы ережені бекітеді. Яғни, нақты әрекет үшін жауаптылықты қарастыратын қылмыстық-құқықтық нормалар тиым салушы нормалар болып табылады және олар тәрбиелік және ескертушілік мағынаға ие болады.

Қылмыстық жауаптылық туралы заң белгілі бір міндеттерді орындай отырып өзінің функцияларын жүзеге асырады. Негізгі функциясы болып қорғаушылық функциясы табылады. Қорғаушылық функция қол сұғушылық жасау қылмыстық жауаптылыққа әкеп соғатын объектілерді қорғауға бағытталған. Қорғаушылық функциямен қатар қылмыстық заң реттеушілік функцияны атқарады. Яғни, белгілі бір мінез-құлық ережелерін бекіте отырып, қылмыс пен жазаға байланысты туындайтын қатынастарды реттеп отырады. Қылмыстық заң сонымен бірге ескертушілік функцияны жүзеге асырады. Қылмыстық заңдарды шығару және оларды бұқаралық ақпарат құралдары, насихаттаудың өзге құқықтың нысандары арқылы көпшілік халыққа жеткізу азаматтардың құқықтық санасына елеулі ықпал етеді. Халық осылайша қандай әрекеттерді заң шығарушы жеке адам, қоғам мен мемлекет үшін қауіпті және зиянды деп санайтындығын түсіне алады. Ескертушілік функция моральдық жағынан тұрақсыз адамдарды қылмыс жасаудан жазамен қорқыту арқылы ұстап тұру рөлінен де көрінеді, қылмыстық заңның тәрбиелік функциясы осы ескертушілік функциясымен тығыз байланысты.

Қылмыстық заңды шығару және оны практикада қолдану азаматтардың өз мемлекетінің заңын құрметтеуге, өзінің құқықтары мен заңды мүдделерінің қорғалуына сенімділікке, қылмыс жасағандардың қылмыстық жауаптылықтан құтылмайтындығына сенуге тәрбиелейді.

2. Қылмыстық заңның құрылымы.

Қылмыстық заңды қолдану ең алдымен оның құрылымын білуден басталады. Қылмыстық заңның құрылымы деп белгілі бір техникалық ережелерге бағынған заң шығарушының еркін білдіру формасын түсіну қажет. Қылмыстық заңның мазмұны мен мағынасын дұрыс түсіну оны құрайтын элементтердің қызметтік рөлін және өзара байланысын нақты және анық білу арқылы мүмкін болады.

ҚР қылмыстық заңы, яғни қылмыстық кодексі Жалпы және Ерекше бөліктерден тұрады. ҚР ҚК-нің Жалпы бөлімі әрбіреуі бірнеше баптарды қамтыған жеті бөлімнен тұрады. Жалпы бөлімде ҚР Қылмыстық кодекстің міндеттері мен принциптері, қылмыс және оның санаттары, қылмыстық жауаптылықтың негізі, аяқталмаған қылмыс, қылмысқа қатысу, әрекеттің қылмыстылығын жою мән-жайлар, жазаның түсінігі мен мақсаттары, жазаның түрлері, жаза тағайындаудың жалпы негіздері және қылмыстылықпен қылмыстық-құқықтық күресудің өзге де жалпы ережелері анықталады. ҚР Қылмыстық кодексінің Жалпы бөлімінің көптеген нормалары позитивті, яғни реттеуші сипатты иемденеді. Өйткені, оларды қолдану белгілі бір нақты қылмыстың түрімен ұштаспайды. Сонымен бірге ҚК Жалпы бөлімінде мәжбүрлеу сипатын иемденетін құқық қолдану нормалары да бар.

Жоғарыда аталған позитивті нормаларды шартты түрде мына түрлерге бөледі:

Декларативті, қылмыстық заңның міндеттерін бекітетін нормалар;

Анықтаушы, қылмыстық заңның жекелеген институттарына, ұғымдарына анықтама беретін нормалар ;

Марапаттаушы, белгілі бір тәртіппен жеңілдік қарастыратын нормалар ;

Рұқсат етуші, белгілі бір әрекет жасауға құқықты беретін нормалар;

Қылмыстық жауаптылық пен жазадан босатушы нормалар;

ҚР Қылмыстық Кодексінің Ерекше бөлімі қол сұғушылықтың объектісіне байланысты тарауларға біріктірілген қылмыстардың түпкілікті тізімі берілген және әрбір қылмыстық құқық бұзушылық үшін жазаның түрі мен мөлшері көрсетілген он сегіз тараудан тұрады. Яғни, ҚК Ерекше бөлімінің баптары Жалпы бөлімінің ережелеріне сәйкес анықталатын жекелеген қылмыстық құқық бұзушылық түрлері үшін жауаптылықты қарастырады.

Ерекше бөлімнің әрбір құқықтық нормасы үш элементтен: гипотеза, диспозиция және санкциядан тұрады. Қылмыстық заңда осы құрылымның қандай түрде және шекте көрінетінін анықтау үшін олардың әрбіреуінің ерекшеліктерін қарастыру қажет.

Гипотеза деп белгілі бір мінез-құлық ережесін қолданудың жағдайларын анықтайтын құқық нормасының элементін түсіну қажет. Алайда, қылмыстық құқық теориясында көптеген авторлар қылмыстық құқықтық нормадағы гипотезаның рөлін оның диспозициясы орындайды деп тұжырымдайды. Бұл әлі де болса пікірталас мәселелердің бірі.

Диспозиция қылмыстық әрекетті және оның құрамдарын анықтаушы және қылмыс белгілерін суреттеуші қылмыстық құқықтық норманың бір бөлігі. Басқаша айтқанда, диспозиция санкцияны қолдану мүмкіндігі туралы алғышартты қамтиды. ҚР ҚК Ерекше бөлімінде диспозициялардың мына түрлері көрсетеді: жай, сипаттамалы, сілтемелі, бланкетті.

Жай диспозицияда қылмыстың аты ғана аталынады. Онда қылмысты сипаттайтын белгілер көрсетілмейді. Мысалы, ҚК 372-бабының диспозициясы "Қазақстан Республикасының мемлекеттік туын, мемлекеттік елтаңбасын немесе мемлекеттік гимнін қорлау." Мұндай жай диспозициялар қылмыстық әрекеттің белгілерін ашып көрсетпегеннің өзінде оның мазмұны жеткілікті түрде түсінікті болған жағдайларда қолданылады.

Сипаттамалы диспозиция жасалған әрекетті қылмыс ретінде анықтайтын бірқатар белгілерді қамтитын диспозицияның түрі. Сипаттамалы диспозиция қылмыстың барлық белгілерін заңның өзінде нақтылап ашып көрсетеді. Мысалы, ҚК 168-бабындағы "Геноцид" қылмысының диспозициясында "Геноцид, яғни ұлттық, этникалық, нәсілдік немесе діни топты, осы топтың мүшелерін өлтіру, олардың денсаулығына ауыр зардап келтіру, бала тууға күшпен бөгет жасау, балаларды мәжбүрлеп біреуге беру, күштеп көшіру не осы топтың мүшелерін қырып-жоюға есептелген өзге де тіршілік жағдайларын туғызу арқылы толық немесе ішінара жоюға бағытталған қасақана әрекеттер" деп қылмыстық белгілерін сипаттайды. ҚР Қылмыстық кодексінің көптеген баптарының диспозициясы сипаттамалы, өйткені қылмыстық заңдағы әрбір сөздің мағынасы нақты бір қылмыс үшін жауаптылық негізін анықтауда ерекше маңызды болып табылады. Сондықтан да, жай диспозицияға қарағанда қылмыстың құрамын айқындайтын сипаттамалы диспозицияның артықшылығында дау жоқ.

Сілтемелі диспозиция белгілі бір қылмыстың белгілерін анықтау үшін қылмыстық кодекстің басқа тиісті бабына, бабының бөлігіне немесе тармағына сілтейтін диспозицияның түрі. Мысалы; ҚК 106-баптың 3 бөлігі "Осы баптың бірінші немесе екінші бөліктерінде көзделген, абайсызда жәбірленушінің өліміне әкеп соққан не қылмыстық топ жасаған іс-әрекеттер" – 106 баптың 1 немесе 2 бөліктеріне сілтеме жасалып тұр.

Бланкетті диспозиция – нақты бір қылмыстық құқық бұзушылықтың белгілерін анықтау үшін ол қылмысқа тиісті түсінікті беретін басқа заңдарға немесе нормативтік актілерге сілтеме жасайтын диспозицияның түрі. Мұндай диспозициялар ҚР ҚК-ң экологиялық, экономикалық, транспорттық қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауаптылықты қарастыратын тарауларында жиі кездеседі. Қылмыстық құқықтық норманың үшінші элементі – санкция. Құқық теориясы бойынша, санкция – тиісті мемлекеттік органның құқық нормасының талаптарын бұзған адамға қолданатын мәжбүрлеу шаралары. Қылмыстық құқықтық норманың санкциясы деп диспозициядағы қылмыс үшін қолданылатын жазаның түрі мен мөлшерін көрсететін элементті түсіну қажет. Санкция белгілі бір Ерекше бөлім бабының ажырамас бөлігі. Диспозиция мен санкция арасындағы байланысты қылмыс пен жаза арасындағы тәуелділіктің көрінісі деп айтуға болады. Санкцияның мәні ең алдымен оның құқық нормасының талаптарын орындауды қамтамасыз ету қабілеттігімен түсіндіріледі.

ҚР Қылмыстық Кодексінде санкцияның екі түрі көрсетілген:

1) Салыстырмалы – анықталған санкция, жазаның нақты түрі мен мөлшерін көрсететін немесе жазаның бір шегін белгілейтін санкцияның түрі. Санкцияның бұл түрі екі нысанда кездеседі. Біріншісінде, жазаның төменгі және жоғарғы шегі көрсетіледі. Мысалы, ҚК 99-бабының 1-бөлігінің санкциясында "сегіз жылдан он бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады" делінген. Екіншісінде, жазаның тек ең жоғарғы шегін

көрсететін санкция. Мысалы, ҚК 101-бабының 2-бөлігінің санкциясында "бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады" делінген. Мұндай жағдайларда жазаның төменгі шегі ҚК Жалпы бөлімінде қарастырылған бас бостандығынан айырудың төменгі мерзімімен анықталады. ҚР ҚК 48-бабының 3-бөлігіне сәйкес бас бостандығынан айыру жазасының төменгі шегі – алты ай.

2) Баламалы санкция екі немесе одан да көп жазаның түрін көрсететін санкция. Мысалы, ҚК 131-бабы "бір жүз айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не бір жүз жиырма сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға жазаланады" деп белгіленген. Сот жаза тағайындау кезінде қылмыстың және қылмыскердің қоғамға қауіптілік дәрежесі мен сипатына байланысты осы жазалардың ең әділ іні және тиімдісін тандап алады. ҚР Қылмыстық Кодексі Ерекше бөлімінің баптарындағы санкциялардың басым көпшілігін баламалы санкциялар құрайды.

3. Қылмыстық заңның кеңістікте қолданылуы.

Заң мемлекеттің еркін білдірудің көрінісі болғандықтан, осы ерік билік ететін мемлекет шегінде қолданылады. Алайда, қазіргі өркениетті әлемде бір мемлекет оқшауланып, жеке өзі өмір сүрмейді, ол өзі сияқты жеке өзге мемлекеттермен араласып жатады... (Н.С.Таганцев. Русское уголовное право. Т-1,-Тула, 2001,с.245).

Кез келген заң, оның ішінде қылмыстық заңның қолданылу аясы, яғни күші жүретін шектеулі кеңістігі бар.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық заңының кеңістікте қолданылуы мынадай төрт принциптерге негізделеді:

- 1) Территориялық принцип,
- 2) Азаматтық принцип;
- 3) Универсалды принцип;
- 4) Реалды принцип.

Территориялық принципке сәйкес, Қазақстан Республикасының территориясында жасалған барлық қылмыстар үшін жауаптылық ҚР Қылмыстық кодексі бойынша туындайды. ҚР Қылмыстық кодексінің күші Қазақстан Республикасының барлық территориясына таратылады. Бұл территория ҚР-ң «ҚР мемлекеттік шекарасы туралы» 13-қаңтар 1993 жылғы заңының 1-бабында былайша анықталған: «Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы дегеніміз Қазақстан Республикасы аумағының шегін - құрғақ, су, жер қойнауы және әуе кеңістігі шегін айқындайтын сызық және осы сызық бойынша өтетін беткі қабат ң. Осы Заңға сәйкес құрғақ аумаққа – жер бедерінің сипатты нүктелері мен сызықтары немесе анық көрінетін бағдарлар, ал су аумағына – Республиканың ішкі суларынан басқа, аумақтық теңіз жағалауындағы теңіз сулары, олардың тиесілі ені жатады. Қазақстан Республикасының әуе кеңістігі аумағына - Қазақстан Республикасының құрғақ немесе су аумағы үстіндегі белгіленген аспан кеңістіктері жатады. Жер қойнауына – мемлекеттік шекарамен белгіленген құрғақ немесе су кеңістігі астындағы аумақтар жатады.

Сонымен, Қазақстан Республикасының қылмыстық заңының күші Қазақстан Республикасының кез келген аумағында немесе объектілерінде жасалған қылмыстық іс-әрекеттердің барлығына да қолданылады.

Қазақстан Республикасында жасалған қылмыстар деп – Республика территориясында басталған немесе жалғастырылған, аяқталған қылмыстар аталады. ҚР Қылмыстық кодексінің күші Қазақстан Республикасының құрлықтық шельфінде және ерекше экономикалық аймағында жасалған қылмыстарға да қолданылады.

Құрлықтық шельф территориялық сулардың аумағынан шығып жатқан құрлықтың жер асты жалғасы. 1958 жылғы Женева конвенциясына сәйкес құрлықтық шельф ұғымы пайдалы қазбаларды өңдеуге мүмкіндік беретін 200 метр тереңдіктегі және одан тыс шектегі жағалауға жақын мемлекеттердің жер асты аумағын қамтиды. Ал ерекше экономикалық аймаққа республиканың территориялық суларынан тыс жердегі теңіз аумақтары жатады.

Қазақстан Республикасының территориясына сонымен қатар, қай жерде тұрғанына қарамастан ҚР-ның әскери корабльдері мен әскери әуе кемелері де жатады. Сондықтан ҚР әскери кораблінде немесе әскери әуе кемесінде қылмыс жасаған адам, оның қай жерде болуына қарамастан ҚР Қылмыстық кодексі бойынша жауаптылыққа тартылады. ҚР-ның портына тіркелген әскери емес кемелері ашық теңізде немесе ашық әуе кеңістігінде жүрген уақыттарда ғана Қазақстан Республикасының территориясы ретінде саналады.

Ашық теңіз деген – белгілі бір мемлекеттің ішкі, аумақтық суларына кірмейтін теңіздің басқа бөлігінің барлығы. Ешбір мемлекет оның қандай да бір бөлігін өзінің егемендігіне бағындыруға құқығы жоқ.

Территориялық принциптен шығатын ерекше жағдай болып дипломатиялық иммунитет немесе экстерриториялық құқық табылады. ҚК -тің 7-бабының 4-бөлігіне сәйкес дипломатиялық иммунитетті пайдаланатын адамдарға ҚР Қылмыстық заңы қолданылмайды. Дипломатиялық қатынастар туралы 1961 жылғы Вена конвенциясына және 1966 жылғы Шет мемлекеттердің дипломатиялық және консулдық өкілдіктері туралы Ережеге сәйкес қылмыстық жауаптылықтан жеке қол сұғылмаушылықты және иммунитетті мына адамдар пайдаланады: дипломатиялық өкілдіктердің басшылары (елші, уәкіл, консул, іске сенімді); кеңесшілер, сауда өкілдері және олардың орынбасарлары, әскери, әскери-теңіз және әскери-әуе атташелері және олардың көмекшілері; 1,2,3-хатшылар, атташе және архив-хатшылары, сондай-ақ ҚР азаматтары болып табылмайтын олардың жанұя мүшелері, сондай-ақ олармен бірге тұратын адамдар. Мұндай адамдардың шеңбері нақты мемлекеттердің арасындағы келісім бойынша кеңейтілуі мүмкін. Егер бұл санаттағы адамдар ҚР территориясында қылмыс жасайтын болса, олардың қылмыстық жауаптылығы туралы мәселе халықаралық құқық нормаларымен шешіледі, негізінен олар "persona non grata", яғни "жағымсыз тұлға" деп танылып, өз елдеріне қайтарылады.

Қылмыстық заңның кеңістікте қолданылуының азаматтық принципі бойынша Қазақстан Республикасының шегінен тыс жерлерде қылмыс жасаған Қазақстан Республикасының азаматтары және ҚР тұрақты тұратын азаматтығы жоқ адамдар ҚР ҚК бойынша тек мына жағдайларда жауаптылыққа тартылады:

а) егер олар жасаған әрекет сол қылмыс жасаған мемлекетте қылмыс деп танылса; б) егер бұл адамдар басқа мемлекетте сотталмаған болса.

Аталған адамдарды соттау кезінде жазаны қылмыс жасалған мемлекеттің заңында көзделген санкцияның жоғары шегінен асыруға болмайды.

Шетел азаматтары және ҚР тұрақты тұрмайтын азаматтығы жоқ адамдар ҚР тыс жерде жасалған қылмыстар үшін ҚР ҚК бойынша жауаптылыққа тартылмайды. Алайда, ерекше жағдай ретінде ҚК-тің 7-бабының 4-бөлігінде қарастырылған қылмыстық заңның реалдық принципі бойынша ҚР тыс жерлерде қылмыс жасаған шетел азаматтары ҚР мүдделеріне қарсы бағытталған қылмыс жасаған жағдайларда және ҚР халықаралық шартында көзделген жағдайларда, егер олар басқа мемлекетте сотталмаған болса, ҚР ҚК бойынша жауаптылыққа тартылады.

Қылмыстық заңның универсалды принципі халықаралық қылмыстармен немесе халықаралық сипаттағы қылмыстармен (терроризм, кепілге алу, әуе кемелерін айдап әкету және т. б.) күресу үшін барлық мемлекеттердің мүдделерін ортақтастыру дегенді білдіреді. Осы принципке сәйкес Қазақстан Республикасы өзі мүше болып табылатын халықаралық конвенцияларды орындауға міндетті.

ҚК-тің 9-бабында қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамдарды ұстап беру туралы мәселе қарастырылған. Басқа мемлекеттің аумағында қылмыс жасаған Қазақстан Республикасының азаматтары, егер халықаралық шартта өзгеше белгіленбесе, ол мемлекетке ұстап берілмеуі тиіс. Қазақстан Республикасының шегінен тыс жерлерде қылмыс жасаған және Қазақстан Республикасының аумағында жүрген шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар Қазақстан Республикасының халықаралық шартына сәйкес қылмыстық жауаптылыққа тарту немесе жазасын өтеу үшін шет мемлекетке ұстап берілуі мүмкін екендігі заңда бекітілген.

Қылмыскерді ұстап беруді қылмыстық құқықта экстрадиция деп те атайды. Экстрадиция дегеніміз - қылмыс жасаған адамды қылмыс жасалған мемлекетке, мүддесі бұзылған мемлекетке немесе азаматы болып табылатын мемлекетке оны соттау немесе сот үкімінің күшіне енуіне сәйкес жазасын өтеу үшін ұстап беру.

4. Қылмыстық заңның белгілі уақытта қолданылуы.

Қылмыстық жауаптылық туралы заңды дұрыс қолдану үшін ең алдымен, қылмыстың жасалу уақытын, екіншіден, қылмыстық заңның қолдану уақытын анықтап алу қажет. ҚР ҚК-тің 5-бабында заңшығарушы "Іс-әрекеттің қылмыстылығы мен жазаланушылығы сол іс-әрекет жасалған уақытта қолданыста болған заңмен айқындалады. Қоғамға қауіпті әрекет (әрекетсіздік) жүзеге асырылған уақыт, зардаптардың туындаған уақытына қарамастан, қылмыстық құқық бұзушылық жасалған уақыт деп танылады". Яғни, кез келген қылмыс түрі үшін (материалдық, формальды, келте) қоғамға қауіпті әрекет немесе әрекетсіздік жасалған уақыт қылмыстың жасалу уақыты деп танылады. Ал қылмыстық құқықта жасалу уақытының ұзақтығына қарай бөлінетін жалғаспалы және созылмалы қылмыстарда қылмыстың жасалу уақыты басқаша анықталады. Мысалы, жалғаспалы қылмыстарда (қашқындық, қаруды заңсыз сақтау, салық төлеуден жалтару және т.б.) осы қылмыстың аяқталу сәтінде күші жүріп жатқан заң қолданылса, ал созылмалы қылмыстарға жиынтығы бір қылмыс құрамын құрайтын қылмыстық актінің соңғысын жасаған кезде күшінде болған қылмыстық заң қолданылады.

Әрекеттің қылмыстылығы мен жазаланушылығы сол әрекет жасалған уақытта қолданылып жүрген заңмен белгіленеді, яғни тек заңды күшіне енген қылмыстық заң ғана қолданылады. Заңның күшіне енуі деп оның барлық мемлекеттік немесе мемлекеттік емес органдар, ұйымдар және азаматтар үшін міндетті болу сәтін түсіну қажет.

Заңның күшіне енуі туралы бірнеше ережелер бар:

1) Егер заң құқық саласының негізгі заңы ретінде танылса, онда заңның күшіне ену мерзімі сол заңның тектінде тікелей көрсетіледі және сол көрсетілген уақытта күшіне енеді. Мысалы, ҚР Қылмыстық Кодексінің күшіне енгізу туралы сол заңның өзінде тікелей көрсетілген.

2) Егер заңның өзінде заңның күшіне ену уақыты көрсетілмесе, ресми басылымдарда жарияланғаннан кейін 10 күн мерзім өткен соң күшіне енеді. Мұндай ресми басылымдарға ҚР Парламентінің ведомстволары, "Егемен Қазақстан", "Казахстанская правда", "Заң", "Юридическая газета" басылымдары жатады.

Қылмыстық заң ҚР барлық территориясында бір мезгілде заңды күшіне енеді. Қылмыстық заң мына жағдайларда өз әрекетін, күшін тоқтатады:

1) Қылмыстық заңның күшін жойғанда немесе сол заңды басқа заңмен алмастырған жағдайда,

2) Заңда көрсетілген мерзім өтіп кетсе немесе осы заңды қабылдауға байланысты жағдайлар өзгерген жағдайда.

Белгілі бір қылмыс үшін қылмыстық жауаптылық сол қылмыстық әрекет жасалған уақытта қолданылған қылмыстық заңмен белгіленеді. Алайда, осы қылмыстық заңды уақытта қолдану бойынша бір ерекше жағдай бар, ол қылмыстық заң осы заң күшіне енгенге дейін жасалған әрекеттерге де қолдану мүмкіндігін қарастырады. Бұл жағдайды қылмыстық заңның кері күші деп атайды. ҚР Қылмыстық Кодексінің 6-бабына сәйкес: "Іс-әрекеттің қылмыстылығын немесе жазаланушылығын жоюдың, қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамның жауаптылығын немесе жазасын жеңілдететін немесе жағдайын өзге де түрде жақсартатын заңның кері күші болады, яғни осындай заң қолданысқа енгізілгенге дейін тиісті іс-әрекетті жасаған адамдарға, оның ішінде жазасын өтеп жүрген немесе жазасын өтеген, бірақ сотталғандығы бар адамдарға қолданылады" деп көрсетілген.

5. Қылмыстық заңды түсіндіру.

Жалпы түсіндіру (толкование) немесе интерпретация (interpretatio) деген адамзат рухының шығармаларын түсіну мақсатында қолданылатын тәсілдер жиынтығы. Түсіндіру бір нәрсеге қандай да бір дұрыс түсінік беру немесе оның мағынасын анықтау. Ал заңды

түсіндіру заңдағы кемшіліктерді жоюға ықпал жасап, құқық нормасын бірыңғай қолдануды қамтамасыз ету мақсатында жасалады. Осы заңды түсіндіру туралы ілім заңдық герменевтика деп аталады, ол ауызша немесе жазбаша сөздерді түсіну өнерінің теориясын құрастырумен айналысады.

Түсіндіру субъектісі бойынша – легалды (заңдық), сот және доктриналды (ғылыми);

Түсіндіру тәсілі бойынша – грамматикалық, жүйелі, тарихи

Қолданылу көлемі бойынша – сөзбе-сөз (буквальное), тар көлемде және кең көлемде;

Легалды (заңдық) түсіндіру бұл заңшығарушының өзі берген түсіндірмесі. Легалды түсіндірудің заңдық күші болады, міндетті сипатты иемденеді және шағымдауға жатпайды. Мысалы, ҚР Конституциясының 72-бабының 4-тармағына сәйкес ҚР Конституциялық Кеңесі Конституцияға және ҚР заңдарына ресми түсіндірме береді.

Сот түсіндірмесі деп нақты қылмыстық істі шешу кезінде қылмыстық-құқықтық норманы қолданушы соттың беретін түсіндіруін айтамыз. Кез келген сот қылмыстық істі қарай отырып заңның мағынасы мен мазмұнын түсініп, жасалған қылмыстың белгілері белгілі бір қылмыстық-құқықтық нормаға сәйкес келетінін анықтауы қажет. Бұл кең тараған түсіндірудің түрі тек сол аталған қылмыстық іске қатысты ғана қолданылады және үкім заңды күшіне енгеннен кейін де ондағы түсіндірудің осы қылмыстық іске ғана күші жүреді. Өйткені, біздің ұлттық заңымызда сот прецеденті құқықтың қайнар көзі болып табылмайды.

Сот түсіндірмесінің ерекше түрі болып ҚР Жоғары Сот Пленумының нормативті қаулылары табылады. Түсіндірудің бұл түрінің ерекшелігі сол, ол нақты бір қылмыстық іс бойынша емес, белгілі бір санаттағы қылмыстық істер бойынша сот практикаларын және сот статистикасын зерттеу және талдау негізінде беріледі. Мысал ретінде ҚР Жоғары Соты Пленумының 23 сәуір 1993 жылғы "Зорлау үшін жауаптылықты реттейтін заңдарды соттардың қолдану практикасы туралы" қаулысын айтуға болады.

Доктриналды немесе ғылыми түсіндірме деп оқулықтарда, монографияларда, баяндама, лекцияларда ғалымдар мен практика қызметкерлерінің, ғылыми мекемелердің беретін түсіндірулерін айтамыз. Бұл түсіндіру ресми болмағандықтан міндетті заңдық күші жоқ, алайда қылмыстық заңды дұрыс қолдануға оң ықпалын тигізеді. Жоғары оқу орындарында заңгерлердің құқықтық санасы мен кәсіби дайындығы көбіне осы ғылыми түсіндірме арқылы анықталады.

Грамматикалық (филологиялық) түсіндіру – заңның текстін морфология, синтаксис, пунктуация ережелері бойынша талдау. Яғни, заңдағы жеке сөздердің, терминдердің, қолданылатын тыныс белгілерінің, көмекші сөздердің, жалғаулықтардың мағынасын ашуға бағытталған арнайы тәсілдер жиынтығы. Заңды дұрыс түсіну үшін осы заңдағы терминдер мен ұғымдардың мағынасын анықтап алу қажет. Заңда қолданылатын сөздер, ұғым, терминдердің мағынасын анықтау көбінесе ҚР Жоғары Соты Пленумының нормативті қаулыларында беріледі.

Жүйелі түсіндіру - қылмыстық-құқықтық нормаларды басқа құқық саласының нормаларымен немесе сол заңның өзіндегі әртүрлі тараулар мен баптарды бір-бірімен салыстыра отырып қылмыстық заңның мазмұнын, мағынасын ашу. Мұндай түсіндіру негізінен ұқсас қылмыстарды ажырату және бәсекелесті нормаларды қолдану үшін қажет болып табылады. Жүйелі түсіндіру әсіресе бланкетті және сілтемелі нормаларды анықтау кезінде маңызды. Мысалы, ҚК 102-бабындағы "Қажетті қорғаныс шегінен асып кісі өлтіру" қылмысын талдау үшін ҚК 32-бабындағы "қажетті қорғану" нормасымен танысу қажет.

Тарихи түсіндіру деп қылмыстық заңды қабылдауға негіз болған саяс-әлеуметтік, экономикалық жағдайлардың тарихы мен себептерін зерттеу арқылы және осыған дейінгі шығарылған заңдарды салыстыра отырып талқылауды айтамыз. Тарихи түсіндіру кезінде қылмыстық заңның жобасына, заңшығарушы органдарындағы баяндамаларға, заңды талқыға салу материалдарына сүйену тиімді болып табылады. Мысалы, қылмыстық заңның кері күшін анықтау кезінде тарихи түсіндіру қолданылады.

Сөзбе-сөз түсіндіру – заңның нормасын оның текстімен дәлме дәл сәйкес келетіндей түсіндіру, яғни заңшығарушының еркін білдіру формасы норманың мазмұнына толық сәйкес келуі. Сөзбе-сөз түсіндіру кезінде диспозиция онда қарастырылған қылмыс құрамының белгілерін нақты көрсететіндіктен, қылмыстың белгілерін кең немесе тар мағынада түсінуге болмайды, заңда қалай жазылса оны сол мағынада түсіну қажет.

Тар көлемде түсіндіру – заң нормасындағы тексте дәлме-дәл көрсетілгеннен гөрі тар шеңберде қолдануға мағына беретін түсіндіру. Мысалы, ҚК 132-бабының субъектісі 18 жас, ал Жалпы бөлім ережелері бойынша 16 жастан басталуы қажет.

Кең көлемде түсіндіру – заңда айтылуы қажет, бірақ тікелей аталмаған жағдайда заңның қолданылуын білдіретін түсіндіру. Яғни, осы заң нормасын кең шеңберде қолдануға негіз беретін түсіндіру. Мысалы, ҚК

136-бабындағы "Баланы ауыстыру" қылмысында "бала" деп, ер баланы және қыз баланы да түсіну қажет.

Нормативтік-құқықтық актілер мен әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Алматы: «ЮРИСТ» баспасы, 2018. – 40 бет.
2. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық кодексі
3. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық кодекске түсіндірме (Жалпы және Ерекше бөлім) – Алматы, 2015. – 768 б.
4. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Общая часть / Под ред. И.Ш. Борчашвили. – Алматы, 2015. – 500 с.
5. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім. Оқулық. — Алматы: Жеті-жарғы, 2016. — 288 б.
6. Уголовное право в 2 т. Том 1. Общая часть: учебник для академического бакалавриата / А. В. Наумов [и др.] ; отв. ред. А. В. Наумов, А. Г. Кибальник. — 5-е изд., пер. и доп. — М. : Издательство Юрайт, 2018. — 499 с.